* عبدالرحمٰن خان

لُغت نویسی تے پنجابی لُغت نویسی

Abstract:

This article glimpses on science of Lexicography and the tradition of Punjabi Lexicography. For the Sequence of article and reliability of reader it is divided in four parts. Firstly it discusses boundaries of lexicography. In second part it provides some information about ancient attempts of Punjabi Lexicography. After it the third part begins with information of Punjabi Lexicography of medieval centuries. At the end the fourth part of this article gives some names of prominent dictionaries of colonial era.

Keywords: Lexicography, Punjabi Lexicography, ancient times, medieval centuries, Colonial, Era.

اُنیہویں تے ویہویں صدی اُتھل دا ویلا سی۔ ایس سمے جیون دے ہر کھیتر وچ کئی رنگاں دے بدلاء آئے۔ کئی نویاں علماں دے قاعدے قانون مِتھے گئے۔ کئی علماں دیاں ونڈاں ہوئیاں۔ علم دیاں اگانہہ توں اگانہہ پرانبھلا ں پھیلد یاں گیاں۔ ایہناں وچوں ای اک لُغت نویسی دا علم اے۔ جیہدا تعلق تے لسانیات نال سی پر ہُن ایہ اپنی اک وکھری حیثیت منوا چُکیا اے۔ لُغت عربی زبان دا لفظ اے جیہدے بارے سانوں مزید جانکاری المنجد وچوں انج ملدی اے کہ:

> اللغۃ۔ ہر قوم کا اپنا مصطلح کلام۔ لُغی و لُغات ولغون برائے نسبتِ لُغوی۔ علم اللغۃ۔ علم معرفت اوضاعِ مفردات۔ کتب اللغۃ۔ علم لغت کی کتابیں۔ اہل

اللغۃ، فن لُغت کے ماہرین۔ کبھی" علم اللغۃ" سے تمام علوم ِعربیہ مراد لیتے ہیں۔ (1)

المورد الوسیط قاموس عربی انگریزی دے

موجب

لُغۃ: لسان. Tongue,Language

لُغۃ طریقہ فی التعبیر، مصطلح Parlance, Idiom (2)

ایہ لفظ عربی توں فارسی وچ داخل ہویا ایس لئی ضروری اے کہ ہُن اسیں فارسی دیاں وی کُجھ ارتھالیاں ویکھ لئیے "لغت (ل-غ)(اِ)(از یونانی لگس) کلام، نطق۔ آواز ہا کہ مردمان برای نمودن اغراض از فحر جھای دھان وخلق بر آرند۔ اصواتی کہ ہر قوم بدان از اغراض خویش تعبیر کند (ابن جنی) ہر لفظی کہ برای معنائی نہادہ است (ابن حاجب)۔"(3)

فارسی انگریزی ڈکشنری وچ ایہدے بارے انج جانکاری دتی گئی اے کہ

لُغۃ: lughat, Tongue, Idiom, Speech, Language, Dialect, Word, Vocable, A dictionary, Lexicon, Vocabulary, an error in pronunciation, a different and less correct reading. (4)

عربی تے فارسی وچ "لُغت" دے معنے جانن توں بعد ضروری جاپدا اے کہ اُردو کُجھ مشہور ارتھالیاں ویکھ لئیاں جاون تاں جو ایہدے معنے ہور نتر کے سامنے آجاون۔

فرہنگ ِآصفیہ موجب:

لُغت: کسی قوم کی زبان۔ بولی۔ بھاشا۔ وہ اصوات وکلمات جنکے وسیلے سے آدمی اپنے مطالب و اغراض کو بیان کریں (2) وہ الفاظ جن کے معنے مشہور نہ ہوں۔ (3) لفظ، شبد، کلمہ مُفرد، ورڈ۔ (4) ڈکشنری، کوش، کتاب ِ لُغت، فرہنگ۔ (5)

جان ٹی۔ پلیٹس دے موجب:

لُغت: a word, vocable, speech, language, tongue, dialect, idiom; nomenclature, dictionary, vocabulary,

glossary, a form or mode of writing and pronouncing a word. (6)

ایس ساری گل نوں پروفیسر خورشید حُسین بُخاری نے محمد اجمل خاں دے حوالے نال اس طرح سمیٹیا اے کہ

"لُغت" سامی لفظ ہے۔ یونانی لفظ لوگاس اسی لفظ کا ہم معنی ہے۔ عربی میں لُغت کا لفظ اصوات وکلمات یعنی آوازوں اور بولیوں کے لئے استعمال ہوتا ہے۔ مخصوص معنوں میں فرہنگ (فارسی)، ڈکشنری (انگریزی) یا کوش (سنسکرت) رائج ہے۔" (7)

لفظ "لُغت" نوں جانن توں بعد لُغت نویسی ول دھیان کرنے ہاں۔ لُغت نویسی لئی انگریزی وچ لفظ Lexicography ورتیا جاندا اے۔ ایس دی تعریف Collins English dictionary وچ انج درج کیتی گئی اے کہ:

Lexicography: the process of profession of writing or compiling dictionaries. (8)

اوکسفورڈ ڈکشنری وچ درج اے کہ:

Lexicography: the practice of compiling dictionaries.(9)

COBUILD Advanced Learner's dictionary وچ لکھیا اے کہ:

Lexicography: lexicography is the activity or profession of writing dictionaries. (10)

ایہناں تعریفاں نوں جانچن توں پتہ چلدا اے کہ لُغت نویسی اک اجیہا علم اے جیہنوں سمجھ کے بندہ لُغت سودھ سکدا اے۔

اج دے دور وچ لُغت نویسی دے اصول تے قاعدے ڈاڈھے پیچیدہ نیں پر فیر وی Valery V. Morkovkin دے آکھن موجب لُغت نگاری لئی سبھ توں اہم اصول ایہ نیں:

1. The principle of effectiveness. 2.The principle of simplicity. 3.The principle of harmony. (11)

یعنی کسے وی لُغت لئی ضروری اے کہ اوہ پُر اثر ہووے۔ اس توں مُراد ایہ کہ اوہ جس علم یا جس

مقصد لئی سودھی گئی اس دیاں لوڑاں نوں پورا کرے۔ دوسری اُچیچی گل ایہ پئی لُغت دے اندراجات سادے ہوون تاں جو کوئی وی بندہ ایس توں آسانی نال لابھ چُک سکے۔ تیسرا تے اہم اصول ایہ پئی لُغت دا اک خاص تناسب ہووے۔

صرف ایہ اصول ای اٹل نہیں نیں بلکہ ایہناں توں علاوہ وی کُجھ اصول متھے گئے نیں جیویں کہ B. T. Sue Atkins نے کُجھ اصول دتے نیں کہ

1- Lexicographic evidence
2- Citations Corpora
3- Design
4- Size Content
5- Key issues
6- Inventory of text-types
7- Collection processing the data
8- Written texts
9- Spoken texts
10- Web data
11- Sample size
12- Clean-up and encoding
13- Document headers
14- Linguistic annotation
15- Copyright
16- The function of evidence" (12)

اکیہو یں صدی دے ایہ اصول پہلاں نہیں سن پائے جاندے۔ بلکہ ہر سمے دیاں لوڑاں نے ای اوس سمے دیاں اصولاں نوں گھڑیا۔ گل دا مقصد ایہ پئی اج توں ہزاراں سال پہلاں وی لُغتاں لکھیاں جاندیاں سن پر اوہناں دا مہاندرا اج دیاں لُغتاں نالوں وکھرا ہوندا سی۔ اینتھے اسیں دُنیا دی سبھ توں پُرانی لُغت بارے گل نہیں کرنی بلکہ اسیں صرف پنجابی دی لُغت نویسی دی روایت نوں جاننا اے ایس لئی اسیں ایس ول آوندے ہاں۔

کسے وی زبان دی لُغت دی تاریخ نوں جانن توں پہلاں ایہ سوال کھڑا ہوندا اے پئی متعلقہ زبان آپ کتنی پُرانی اے؟ یا ایس زبان دا سوما کیہڑی زبان اے۔ پنجابی زبان دے مُڈھ بارے سوجھواناں دے دو اہم نظریات ملدے نیں۔ اک اوہ نیں جیہناں دا منّنا اے کہ پنجابی بولی ہند آریائی بولی اے تے سنسکرت وچوں ای پھٹی اے جدکہ دوجی دِھر دے سوجھواناں دا منّنا اے کہ پنجابی بولی دا مُڈھلا سوما سنسکرت نہیں بلکہ ایہدا مُول مونجھوداڑو تے ہڑپہ وچ بولی جاون والی دراوڑی زبان اے۔ گل کوئی وی ہووے ایہناں دوہاں وچار دھاراں وچ سنسکرت نوں اہمیت حاصل اے اوہ ایس پاروں پئی ایہدا لکھتی سرمایہ بہوں گھنا اے۔ جیہدے پاروں سانوں پنجابی دی تاریخ لبھن پاروں سنسکرت ول دھیان کرنا پیندا اے۔ لہٰذا سنسکرت دیاں مُڈھلیاں لُغتاں بارے Patrick Hanks سانوں ایہ جانکاری دیندے نیں کہ:

> "Sanskrit dictionaries and thesauruses were compiled over two thousand years ago, and these were the start of a long tradition of native lexicography in Indian languages. Three terms are particularly relevant to the Indian lexicographic tradition: nighantu, kosha, and nirukta" (13)

یعنی پُراتن سمے وچ سنسکرت دیاں لُغتاں دیاں تن ونکاں ہوندیاں سن۔ پہلی نِگھنٹو، دوجی کوش تے تیجی نِرُکتا۔ نِگھنٹو بارے اوہ انج جانکاری دیندے نیں کہ:

> "Nighantu simply means 'lexicon'. The earliest known nighantu gives explanations of obscure words found in Vedic texts."(14)

یعنی نگھنٹو دے وچ ویداں وچ ورتیون والے اوکھے شبداں دے معنے ویروے نال دتے جاندے سن۔ جدکہ نِرُکتا وچ ایہ کیتا جاندا سی کہ نگھنٹو وچ آئے شبداں دی تشریح تاریخی حوالے نال کیتی جاندی سی۔ اس بارے Patrick Hanks نے لکھیا اے کہ:

> "In the second or third century BC, a scholar called Yaska, about whom nothing else is known, wrote an etymological commentary (nirukta 'explanation') on

words found in a lexicon (nighantu)."(15)

تیسری قسم کوش اکھواندی سی۔ کوش وچ اوکھے لفظاں دے معنے تے دتے جاندے سن پر ایہ کوش نظم وچ ہوندے سن تے ایہناں دی ترتیب قافیہ ردیف یا موضوع دے نال ہوندی نہ کہ اج دیاں ڈکشنریاں وانگ الف بائی ترتیب نال انج ایہ کوش اج دیاں لُغتاں نال ملدے وی نیں تے نہیں وی۔ ایہناں بارے Patrick Hanks نے لکھیا اے کہ:

"A kosha is literally a storehouse or treasury. Unusually for lexicography, the earliest kosha was written in verse. It contains entries for nouns and indeclinable forms, but not verbs, and was intended for use by poets. The best-known such work is the Amarakosha by Amarasinha, a Buddhist scholar and poet who probably lived in the sixth century AD." (16)

ایہ پُراتن لُغتاں اوس ویلے صرف سنسکرت وچ ای نہیں سن لکھیاں جا رہیاں بلکہ اوس سمے اجیہاں لُغتاں پراکرتاں وچ وی لکھیاں جارہیاں سن۔ جیویں کہ M. A. K. Halliday سانوں ایس بارے دس پاؤندے نیں:

"Hamacandra's great dictionaries of Sanskrit and of Prakrit, the Abhidhana Kintamani and the Desinamamala, date from the twelfth century." (17)

مسلماناں دے ہندوستان آون نال سنسکرت دی پردھانگی مُک گئی۔ اوس دی تھاں فارسی نے مل لئی۔ ایتھے دیاں لوکاں نوں فارسی سکھاون لئی اجیہاں کتاباں دی لوڑ پئی جیہڑ یاں کہ آسانی نال ایتھے دیاں دیسی لوکاں نوں فارسی سکھاون۔ سو ایس لئی دو طرح دیاں کتاباں رچیاں گئیاں، پہلی قسم دیاں اوہ کتاباں جیہڑ یاں صرف فارسی وچ ہوندیاں تے ایہناں وچ فارسی دے اوکھے لفظاں دے معنے آسان لفظاں وچ بیانے جاندے سن۔ پر ایہ وی سنسکرت دی کوش دی پیروی کردیاں ہویاں منظوم ای لکھیاں جاندیاں سن جیہناں نوں نصاب نامہ آکھیا جاندا سی۔ کُجھ سمے گُزرن توں بعد دیسی لوکاں نوں اپنی اپنی ماں بولی وچ پڑھائی کرن دی اجازت مل گئی تاں

پورے ہندوستان وچ کئی بولیاں وچ اجیہاں کتاباں رچیاں گئیاں جیہناں وچ فارسی تے دیسی بولی دے الفاظ معنے دتے جاندے سن۔ ایہناں کتاباں نوں وی نصاب نامے ہی کہیا جانداسی۔ جیویں کہ ڈاکٹر خورشید حسین بخاری نے لکھیا اے کہ

"بچوں کو فارسی سمجھانے کے لئے ہندی یا مقامی زبان سے مدد لی جاتی تھی۔ مغلوں کے عہد میں معلمین و متعلمین کی توجہ دیسی زبانوں کی طرف مبذول ہونے لگی۔لیکن اس تبدیلی کی تاریخ کا پتہ نہیں۔ اکبر کے دور میں اکبر کی تعلیمی اسکیم سے فارسی کو فروغ ملا۔اور ہندی زبانوں کے نصاب فارسی زبان سیکھنے کی غرض سے تیار کئے جانے لگے۔"(18)

اس سمے دے کُجھ پنجابی نصاب نامیاں دے ناں اوم پرکاش وسشٹ نے اپنی کتاب وچ انج درج کیتے نیں:

1۔	واحد باری	2۔	رازق باری
3۔	ایزد باری	4۔	صنعت باری
5۔	واسع باری	6۔	اللہ باری
7۔	ناصر باری	8۔	اعظم باری
9۔	صادق باری	10۔	نصاب ضروری

اوس ویلے دیاں پنجابی فارسی لُغتاں نوں سمجھن وچ مفید مبتدیاں توں چنگی جانکاری ملدی اے۔مفید مبتدیاں بارے جانکاری دیندیاں ہویاں ڈاکٹر باقر انج لکھدے نیں کہ

"ساڈے سامہنے سو سال توں زیادہ پہلے دی چھپی ہوئی کتاب اے۔جدھا ناں "مفید مبتدیاں" یاں "نصاب ضروری" اے۔ ایہدے سرنانویں وچ ایہدے چھپن دا سنہ 1292ھ تے 1875ء لکھیا ہویا اے۔جدھے توں پتہ چلدا اے کہ ایہ کتاب 1875ء توں پہلے لکھی گئی سی۔ایہ کتاب نورالدین صاحب نے مطبع "مطلع نور" واقع لاہور وچ چھاپی تے مولوی خدا بخش صاحب نے لکھی۔"(19)

لُغت دے اندراجات مختلف شیواں دی ترتیب نال مرتب کیتے گئے نیں۔جیویں کہ

"1۔ باب در اجناسِ علم۔ 2۔ باب در بیان حیوانات۔ 3۔ باب در بیان اسباب چاہ۔ 4۔ باب در اسباب زراعت۔ باب در بیان قسم غلہ۔"(20)

اندراجات نوں الف بائی ترتیب دی بجائے موضوع دے حوالے نال ونڈیا گیا اے۔ ہر موضوع ہیٹھ لوڑیندے لفظ دتے گئے نیں۔ ہر لفظ دی اصل دسن لئی اوہدے تھلے اوس زبان دے ناں دا پہلا حرف لکھ دتا گیا اے۔ جیویں عربی لئی ع، فارسی لئی ف، تے ہندوی لئی ہ لکھیا گیا اے۔ ایہ لُغت منظوم اے۔ لفظاں نوں شعری ضرورت موجب ترتیب دتا گیا اے۔ پر ایس گل دا دھیان رکھیا گیا اے کہ جیہڑا عربی یاں فارسی دا لفظ ورتیا جاوے اوہدا مترادف پنجابی وچوں دتا جاوے۔ جیویں کہ

مزارع (ف)	وھک (ہ)،	کلال (ف)	ھمیار (ہ)
روغن کش (ف)	تیلی (ہ)،	سائیں (ف)	چرویدار (ہ)
میش (ف)	بھیڈ (ہ)،	میش بچہ (ف)	لیلا (ہ)
ہجر (ف) وچھوڑا،	وصال (فارسی)	میلا (ہ)" (21)	

اجیہاں لُغتاں توں اڈاک اہم لُغت جیہڑی کہ اُنیہویں صدی وچ چھپی "تحفہ پنجاب" اے۔ عین الحق فرید کوٹی لیکھے ایہ کتاب 1805ء وچ لہورتوں چھپی۔(22) جدکہ ڈاکٹر شہباز ملک موجب ایہ کتاب مارچ 1849ء توں فروری 1853ء دے درمیانی عرصے وچ لکھی گئی۔(23) "کتاب پرگنہ لاہور دے تحصیلدار پنڈت اجودھا پرشاد نے مولوی سراج الدین (لاہور) دی مدد نال لکھی اے۔(24) ایہ کتاب نثر وچ اے۔ لکھاری نے پنجابی، اُردو تے فارسی دے مترادف لفظ جوڑے نیں ونگی ویکھو:

کنک	گیہوں	گندم
چناٹھی	چندن	صندل
پاڑچھا	پرنالہ	ناودان" (25)

ایہناں کتاباں نوں ڈکشنری تے نہیں کہیا جاسکدا پر پنجابی دی لُغت نویسی دی رِیت وچ ایہ اہم ہن۔ پنجابی لُغت نویسی دی رِیت وچ وڈے بدلاء تد آئے جد انگریزاں نے پنجابی گرامراں لکھنیاں چھوہیاں۔ ایہناں گرمراں وچ ای اوہناں لُجھ پنجابی الفاظ تے ایہناں دے انگریزی

مترادف دینے شروع کیتے (ایہناں گرامراں دی تاریخ وی اک ہور مضمون وچ بیان کیتی جاسی) پر ایہناں نوں اسیں ڈکشنری یاں لُغت نہیں کہہ سکدے۔ ایہناں ڈکشنریاں دا وڈا حصہ گُرمُکھی تے رومن لپیاں وچ لکھیا گیا۔ شاہ مُکھی پبی ول گھٹ دھیان دتا گیا۔

لیکھ دے ایس حصے وچ اُنہویں صدی توں لے کے 1947ء تک چھپن والیاں ڈکشنریاں بارے جانکاری دتی جاوے گی۔ ایہ جانکاری سانوں "اوم پرکاش وسشٹ" دی کتاب "کوش وِگیان اتے پنجابی کوش کاری" توں ملی اے۔ ایس کتاب وچ پنجابی ڈکشنریاں دی اک لمی سوچی ہے پر اساں اوہناں ڈکشنریاں دی ہی چون کیتی ہے جیہڑیاں کہ پاکستان بنن توں پہلے دیاں ہن تے اوہناں دے چھپن دا سال وی درج کیتا گیا ہے۔ گُرمُکھی ڈکشنریاں دا مُڈھ دھارمِک لوڑاں پاروں بجھا۔ گرنتھ صاحب نوں سمجھاون لئی جیہڑیاں ڈکشنریاں لکھیاں گئیاں اوہ وی الف بائی ترتیب نال تے نہیں سن پر فیر وی اپنی ضخامت تے اپنے اندراجات پاروں اج دی ڈکشنری نال کُجھ سانجھاں رکھدیاں سن۔ اجیہاں کتاباں وچ پریائے (مترادفات) اہم نیں جیہڑے کہ گرنتھ صاحب دے اوکھے شبداں دے معنے دسدے سن۔ جیویں کہ

1۔ رن سنگھ بیدی۔ پریائے گرو گرنتھ صاحب جی۔ 1872ء

2۔ میلہ سنگھ۔ پریائے گرو گرنتھ صاحب جی۔ امرتسر۔ 1888ء

3۔ چندا سنگھ۔ سری گرو گرنتھ صاحب جی کے پریائے۔ یینتر یالیہ امر پریس۔ امرتسر۔ 1888ء

4۔ پنڈت تاراسنگھ نروتم۔ سری گُرو گرنتھ کوش۔ راجندر پریس۔ پٹیالہ۔ 1895ء

5۔ چندا سنگھ۔ پریائے آدِ سری گرو گرنتھ صاحب جی کے مدھ سے، پریائے فارسی پدوں کے۔ یینتر یالیہ امر پریس۔ امرتسر۔ 1897ء

6۔ سُتے پرکاش۔ پریائے آدِ سری گرو گرنتھ صاحب جی دے۔ وزیر ہند پریس۔ امرتسر۔ 1898ء

7۔ بِشن داس اُداسی۔ کوش آدِ سری گُرو گرنتھ صاحب جی۔ 1898ء

8۔ گیانی ہزارہ سنگھ۔ سری گُرو گرنتھ کوش۔ خالصہ ٹریکٹ سوسائٹی۔ امرتسر۔ 1899ء

9۔ چندا سنگھ۔ پریائے سری گرو گرنتھ صاحب جی۔ امرتسر۔ 1907ء

10۔ رام سنگھ بُنڈالا۔ گُربانی اُدّتی کوش۔ امرتسر۔ 1922ء

11۔ گوبند داس۔ پریائے سری گرو گرنتھ صاحب جی۔ امرتسر 1929ء

12۔ لکھمن سروپ۔ نِگھنٹو نرگم نِرُکت کوش۔ انڈین پریس۔ الہٰ آباد۔ 1929ء

13۔ بھائی کاہن سنگھ۔ گُرشبد رتناکر مہان کوش۔ 1930ء

14۔ شام سنگھ۔ پریائے سری گرو گرنتھ صاحب جی۔ امرتسر۔ 1936ء

15۔ بھائی ویر سنگھ۔ سری گُرو گرنتھ کوش۔ خالصہ سماچار۔ امرتسر۔ 1936ء"(26)

گرو گرنتھ صاحب جی دے پریائے کوش (مترادف لُغات) مذہبی لوڑاں تے پوریاں کردے سن پر اِنّ اجیہیاں لُغتاں دی لوڑ سی جیہڑیاں اک پاسے انگریزاں نوں پنجابی سکھاون دے کم آون تے دوجے پاسے پنجابیاں لئی انگریزی سِکھنا سوکھا کرن۔ ایہ کم کافی دیر پہلاں توں شروع ہو چُکیا سی۔ ایس سلسلے وچ کجھ اہم لُغتاں ایہ ہن:

16۔ جنوئیر۔ ایڈیومیٹک سنٹنسز ان انگلش اینڈ پنجابی۔ 1846ء

17۔ کیپٹن سٹارکی۔ اے ڈکشنری، انگلش اینڈ پنجابی۔ ڈی روزیریو اینڈ کمپنی۔ کلکتہ 1849ء

18۔ اے ڈکشنری آف دی پنجابی لینگوئج۔ لُدھیانہ مشن۔ 1854ء

19۔ ایس۔ ڈبلیو۔ فالن۔ نیو ہندوستانی ڈکشنری۔ 1879ء

20۔ اوبرائن۔ گلاسری آف دی ملتانی لینگوئج۔ پنجاب گورنمنٹ پریس۔ لاہور۔ 1880ء
(ایہ ڈکشنری پنجابی دے اک لہجے دی ڈکشنری اے۔ ایجہاں ہور وی ڈکشنریاں لکھیاں گئیاں سن جیویں کہ شاہ پوری ڈکشنری، جٹکی ڈکشنری، وغیرہ)

21۔ پنڈت شردھا رام پھلوری۔ پنجابی بات چیت۔ 1884ء ایہ ڈکشنری پنجابی اکھاناں بارے سی۔

22۔ پنجابی دیاں اکھوتاں۔ 1886ء۔ پنجابی اکھاناں بارے ہے۔

23۔ پنڈت بھانُو دت۔ پنجابی اکھوتاں۔ 1891ء۔ ایہ ڈکشنری وی پنجاب دیاں اکھاناں بارے ہے۔

24۔ میا سنگھ۔ دی پنجابی ڈکشنری۔ منشی گلاب سنگھ اینڈ سنز۔ 1895ء

25۔ جواہر سنگھ۔ اے ووکیبولری آف ٹُو تھاؤزنڈ ورڈز فرام انگلش ان ٹُو پنجابی۔ 1895ء

26۔ سالگ رام بجاج۔ اینگلو گرمکھی ڈکشنری۔ 1897ء

27۔ سر جیمز ولسن۔ شاہ پوری، کانگڑی گلوسری۔ 1899ء

28۔ جیوکس۔ ڈکشنری آف دی جٹکی اور ویسٹرن پنجابی لینگوئج۔ لاہور۔ 1900ء

29۔ جواہر سنگھ۔ انگلش ٹُو پنجابی ڈکشنری۔ وزیر ہند پریس۔ امرتسر۔ 1905ء

30۔ مکینکی پنجابی پروورز۔ 1905ء

31۔ گراہم بیلی۔ این انگلش پنجابی ڈکشنری۔ بپٹسٹ مشن پریس۔ کلکتہ۔ 1919ء

32۔ بشن داس پُری۔ پنجابی شبد بھنڈار۔ (پنجابی پداں دے ارتھ پنجابی وچ)۔ پنجاب ٹریکٹ بُک کمیٹی۔ لاہور۔ 1922ء

33۔ جیون سنگھ۔ پنجابی اکھوتاں۔ وزیر ہند پریس۔ امرتسر۔ 1925ء

34۔ نند داس۔ انیک ارتھ کوش (ہندی۔ پنجابی)۔ سُدرشن پریس۔ امرتسر۔ 1925ء

35۔ ہیئرس۔ این انگلش پنجابی ڈکشنری۔ چرچ مشنری سوسائٹی۔ گوجرہ، لائل پور۔ 1929ء

36۔ ٹیکسٹ بُک کمیٹی۔ ٹیکنیکل ٹرمز ان پنجابی۔ لاہور۔ 1930ء

37۔ ڈبلیو۔ پی۔ ہیئرس۔ اے کولیکشن آف پنجابی پروورز اینڈ ایڈیومیٹک سنٹنسز اِن رومن پنجابی۔ لاہور۔ 1940ء

38۔ صاحب سنگھ۔ مہتاب سنگھ۔ پنجابی سوہج پرکاش۔ لاہور بُک شاپ۔ لاہور۔ 1941ء (پنجابی اکھان)

39۔ اندر سنگھ گل۔ پنجابی اکھان بھنڈار۔ لاہور بُک شاپ۔ لاہور۔ 1944ء"[27]

ایس سُوچی نوں ویکھ کے ایس گل دا اندازہ ہو جاندا اے کہ اوس سمے پنجابی لُغت نویسی دے شعبے وچ چنگا بھرواں کم ہو رہیا سی۔ انگلش پنجابی تے پنجابی انگلش توں علاوہ پنجابی اکھاناں دیاں ڈکشنریاں، پنجابی دیاں لہجیاں دیاں لُغتاں ہندی تے پنجابی کوش وی لکھے جا رہے سن تے دوجی پاسے جدید علماں دیاں اصطلاحواں وی پنجابی وچوں ای تیاریاں جا رہیاں سن۔

پنجاب دی تاریخ وچ اک وڈا واقعہ انگریز حکومت دے قبضے توں بعد پنجابیاں دا ایتھوں دی اُچالا (ہجرت) اے۔ کئی سارے پنجابی انگریز راج وچ اپنیاں ای زمیناں توں بے دخل ہو کے ہتھل ہو گئے۔ اوہناں دُنیا دیاں دوجیاں مُلکاں وچ جا کے اپنی قسمت ازماون دا

سوچیا تے کینیڈا، امریکہ، سنگاپور، ملائشیا، آسٹریلیا تے ہور کئی مُلکاں ول نوں نکل گئے۔ ایہناں لوکاں وچوں کئی اوتھے ای آباد ہو گئے تے کُجھ واپس پرت آئے۔ کُجھ لوکاں نے آ کے ودیسی مُلکاں دیاں بولیاں دیاں کتاباں وی تیار کیتیاں تاں جو کوئی پنجابی دوسرے مُلک جا کے وسنا چاہوے تاں اوہ ایہ ڈکشنریاں یاں کتاباں پڑھ کے آسانی نال اوتھے رہن لئی آپنے آپ نوں تیار کر سکے۔ ایہو جیہاں کتاباں وچوں دو کتاباں سُندر سنگھ تے میلا رام نے لکھیا:

40۔ سُندر سنگھ۔ سنگاپور دے ٹاپو دی بولی۔ امرتسر۔ 1887ء

41۔ میلا رام۔ ملایا زبان دی کتاب۔ لاہور۔ 1895ء (28)

ایتھے اوہناں پنجابی ڈکشنریاں دی سن وار سُوچی دین دا جتن کیتا گیا اے جیہڑ یاں 1947ء توں پہلاں چھپیاں۔ 1947ء توں بعد پاکستانی تے بھارتی پنجاب وچ وکھو وکھ ڈکشنریاں سودھیاں تے چھاپیاں جاون لگیاں۔ ایہ کم انفرادی نوعیت دے وی سن تے کجھ حکومتی اداریاں ولوں وی۔ ونڈ توں بعد پاکستانی تے بھارتی پنجاب دیاں ڈکشنریاں وچ کس قسم دے وادھے گھاٹے ہوئے ایہ وی کافی دلچسپ پہلو اے لسانی حوالے نال وی تے ثقافتی حوالے نال وی۔

References

* Lecturer: Associate College (B) Rahwali Gujranwala.

1- Al-Munjad arbī uradū-mutarajam isamat abū salīm-makatabā (lahore: dāniāl, year not available)-982

2- alamōrad kāmavas arbī anakalīzī- rōhī alabālabakī, Dr (bairūt: dārālālam lalamalāaiyan, 1990) 922

3- luġhat nāmā dahaḵẖadā shumārā musalasal 14 , chāp sērūs ـalī akabar dahḵẖadā (tahirān: 1330 ḵẖōr shēd) 232

4- par shīan Eṅglish ḍikashanarī- siṭṭēṅgās (Lahore: saṅg-e-mēḷ pabalīkēshanaz ,2000) 1125

5- farahaṅg-ē-āsafīh (jilad sūm)- Mūalif sayyad ahimad dahalavī (Lahore: mushatāk bukk kāranar,2015) 908

6- ḍikashanarī of uradū Classical Hindī aṇḍ Eṅglish- Johan tpalēṭas (Lahore: saṅg-ē-mēḷ pabalīkēshanaz, 2003) 958

7- mazamūn fan luġat navīsī aur luġāt kishōrī - ḵẖurashīd husain buḵẖārī, prof (mashamōlā risālā kaāvish shumārā (19) 2012-2013)99

8- collins english dictionary (Glasgow :An imprint of harper collins publishers, 2014) 1123

9- concise oxford english dictionary- angus stevenson (New York: Oxford university press 2011) 820

10- cobuild advanced learner's dictionary- (Glasgow: Harper collin publisher 2014) 900

11- 96 proceedings - valery V. Morkovkin (Euralex: pushkin russian language institute, Year not Available) 432

12- The oxford guide to practical lexicography -B. T. Sue atkins (Oxford: Oxford, 2008) 45

13- The oxford handbook of the history of linguistics-keith allan-

(Oxford :Oxford university press, 2013)505

14- As above-506

15- As above

16- As above

17- lexicology A short introduction - M. A. K. Halliday and colin yallop (London: continuum, 2007)16

18- mazamūn fan luġat navīsī aur luġāt kishōrī - k̲h̲urashīd husain bukh̲ārī, prof (mashamōlā risālā kaāvish shumārā (19) 2012-2013)106

19- muhammad bākir,Dr khōj July-Dec jilad 10،shumārā 1 ۔musalasal shumārā nambar (Lahore: shuabā pañjābī,pañjāb University, 1987) 01-19

20- As Above- 2

21- As Above -8

22- āzādī magarōṃ pañjābī adab- ain alahak farīdakōṭī Timāhī pañjābī adab may (Lahore: Pakistan Pañjābī adabī bōrḍ, 1986)13

23- shahibāz Malik, Dr- khōj, Jan-June jilad 11،shumārā 2 ۔musalasal shumārā nambar(Lahore: shuabā pañjābī,pañjāb University, 1989) 226

24- As Above-04

25- As Above-14

26- kōsh vigiān atē pañjābī kōshakārī-ōm prakāsh vasishaṭ- (Chandi Garh: nainasī pabalisharaz, 1992)235-245

27- As Above-248 - 256

28- As Above-257